

Володимир Пащенко

ПАЩЕНКО Володимир Олександрович — доктор історичних наук, професор, академік АПН України, ректор Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Сфера наукових інтересів — державно-церковні стосунки, роль релігійного чинника в українському суспільстві.

**ОЛЕСЬ ГОНЧАР НА ЗАХИСТІ ДУХОВНИХ СВЯТИНЬ
НАРОДУ (НА ПРИКЛАДІ РОМАНУ «СОБОР»)**

У статті аналізується роман відомого українського письменника Олесь Гончара «Собор» через призму відображення боротьби проти знищення пам'яток архітектури культового походження та збереження загальнолюдських цінностей упродовж 20-60-х років ХХ століття.

Ключові слова: *релігія, віра, собор, пам'ятка архітектури.*

На формування світоглядних переконань людини значною мірою впливають кращі твори художньої літератури, серед яких чільне місце займає роман «Собор» Олесь Гончара, виданий на початку 1968 року. Написаний у період насадження вульгарного атеїзму, руйнації примусово закритих храмів, роман-набат бив на сполох, закликав до повернення загальнолюдських цінностей, акумульованих у релігійних постулатах, прагнув вивести читачів із історичного безпам'ятства.

Зауважимо, що Олесь Гончар не був професійним істориком. Він не мав доступу до матеріалів таємних компартійних архівів, які приховували від людей усю гірку правду недалекої історії. Роман «Собор» і сьогодні не втратив своєї значимості, оскільки залишаються актуальними порушені в ньому проблеми. Він виявився напрочуд вдалим

не тільки тому, що був писав відомим письменником, а й через те, що автор був віруючою людиною.

Його релігійність почала формуватися ще в дитинстві. Чи не найбільшим виявився вплив бабусі. 19 березня 1979 року Олесь Гончар записує: «У дитинстві я був дуже релігійний. Найперше завдяки бабусі. І те почуття, що відтоді лишилось, не раз потім допомагало мені в житті»[2]* 8 червня 1990 року письменник ще раз повторить: «Я виростав у релігійній сім'ї, дістав од віруючої бабусі таке моральне багатство, такий запас світла, що його упродовж усього життя не вдалося погасити цій сатанинській кривавій системі тоталітарщини. Скільки докладалось нею зусиль, щоб спотворити живу душу, та все, виявляється, марно, світло є!»

«Боже, просвіти нас! — благає душа Олесь Терентійовича. — Допоможи, Боже, повернути мені оту таку щиру, таку гарячу віру дитинства! Адже те, чого вчила бабуся, завжди зі мною. Правда її сильніша за всіх! Були блукання, були заблудження: каюсь! Але світлий Великдень завжди був у моїй душі!...» (запис 31 березня 1991 року).

На все життя Олесь зберіг враження дитинства від релігійних свят, їх благородного впливу. 31 грудня 1979 року він пише про ті часи, коли «колядка ясноока ходила вечорами від хати до хати, і спів хвали чувся в янгольських дитячих голосках, і чвари нишкнули десь по кутках, а ніч місячна, зоряна, і дідусь на покуті, де горнятко в сні запашнім, і в хаті мир, і бабуся просвітліла, щаслива...»

Неповторний слід у пам'яті молодого хлопчика залишило свято Світлого Христового Воскресіння — Пасха. 10 квітня 1977 року він занотує: «Великодність, у всьому — великодність! Травця пробивається така зелена, ніколи не буває вона така зелена, як цього дня! (Згадай дитинство). Згадаєш — і здається, що саме в цей день ти народжувався на світ, бо то народжувалась твоя душа!»

Трійця для Олесь Гончара — це зелене свято дитинства: «як тоді в нас гарно було... Вся наша Суха (село на Полтавщині,

де він мешкав. — В.П.) — в клечанні. В хаті м'ята, любисток пахнуть, долівка встелена зеленим, вона тоне у пахощах...» (запис від 3 червня 1990 року).

Пригадую, підсумовує Олесь Гончар 21 лютого 1986 року свої позитивні враження, «яких людей бачив у дитинстві: ясноликі йшли до церкви, охайні, статечні. Звідки повертались — одухотворені».

Разом з тим, не слід забувати, що шкільні роки письменника припадають на період насадження в голови людей, у тому числі й незміцнілі дитячі душі, войовничого безвірництва в його найвulgарніших формах, що було грубим ущемленням і так куцих прав громадян країни. Особливо згубний вплив воно справляло на дітей. «Озираючись на своє виховання, — занотовує письменник 20 жовтня 1978 року, — на шкільні та подальші роки — як багато робилося там, щоб скалічити мені душу, знівечити її!

Сам дивуюсь, як зміг піднятися над тим, що отуплювало, обволікало брехнею, кувало в кайдани догм, культівських викривлень та упереджень.

Але дух працював!

Найперше йому завдячую тим, що вже в зрілому віці скинув полуду, піднявся до вершини, де повно світла».

Війна з її пекельними муками, постійними випробуваннями духу лише зміцнила релігійність молодого солдата. «Я релігійний, — занотовує Олесь Гончар 28 липня 1944 року. — Я вірю в Бога. Бо лише диявол, нечиста сила могли так демонічно перекручувати, нівечити коротке людське життя, наповнювати його стражданнями, яких би вистачило для сотень поколінь роду людського». Юнак, як і десятки його побратимів, вірили у свою щасливу зірку, про що свідчать фронтові записи. Прочитуємо один: «Відчуваю силу і владу Провидіння. Повсюди воно присутнє в моєму житті. І не віриться, що може все закінчитися так. Не може. Відчуваю в глибині мого розуму й серця могутнє клекотіння» (запис 17 березня 1945 року).

Не зникли релігійні переконання письменника й у повоєнний час, про що свідчить передусім твори Олесь Гончара, де немає жодного критичного вислову на адресу релігії та церкви, як це було в багатьох творах інших авторів, починаючи з середини 50-х років. У книгах Олесь Терентійовича червоною лінією проходять гуманістичні ідеї, близькі до християнських ідеалів. Яскравим свідченням релігійності письменника є щоденникові записи повоєнних років.

Отож, споглядаючи невтішну картину в духовному житті країни кінця 50-х — початку 60-х років, Олесь Гончар узявся за перо, щоб досить об'єктивно, виражено переповісти мовою художнього твору всю трагедію народу, що на власній долі переживав аморальні за своїм змістом і спрямованістю кампанії насаджування простій людині чужого світогляду. Так у романі «Собор» серед інших окреслилась і жахлива картина духовного поневолення народу, який і не сприйняв антирелігійних, антицерковних гасел комуністичної ідеології.

Безпосереднім приводом для написання роману, ймовірноше всього, стали враження від відвідин Спасо-Преображенського храму, що в селі Великі Сорочинці Миргородського району на Полтавщині. 9 січня 1971 року Олесь Гончар занотував у щоденнику: «...У Великих Сорочинцях оту церкву реставрують, де козацькі черепи хтось ганяв та на стінах писав гидоту. ...А в тій церкві ж вінчалась мати Гоголя і його самого хрестили. Коли ми зайшли туди, сміття було по коліна і черепи валялися, викинуті зі склепів, і порожні пляшки та бляшанки — рештки чийхось оргій...»

Здається, там і виникло вперше бажання — написати про долю наших соборів».

Письменник не вказує точну дату відвідин Великих Сорочинців. Документи свідчать, що Рада Міністрів УРСР у серпні 1963 року прийняла постанову № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР», якою затвердила список пам'яток

архітектури, що перебувають під охороною держави. Під номером 594 у цьому списку значився Спасо-Преображенський собор. У 1966 році розпочалися реставраційні роботи. Про те, як вони виконувалися, свідчить щойно цитований запис письменника. У 1971 році «реставрацію» практично завершили [1, с. 71].

29 серпня 1975 року Олесь Гончар підтверджує ще раз, що все починалось із Великих Сорочинців: «Оглядали... великосорочинську Преображенську церкву — усипальницю гетьмана Апостола та його рідні.

Іконостас унікальної роботи XVIII століття стоїть весь у дірках — ікони повидирали, забрали кудись на реставрацію...

Це ж той собор, що був поштовхом до написання «Собору». Навіть не Новомосковський, а цей, перший, так був потряс... Коли побачив у ньому сміття по коліна і черепа чийсь з усипальниць, що їх, видно, футболили п'яниці — «ремонтники» (по всіх кутках — пляшки та об'їдки...).

Більшого глумління не вигадати, як те, що побачив тоді.

Зараз ремонт сяк-так зроблено (стіни вже знов облуплюються), але ж іконостас...».

Олесь Гончар порушив у романі чимало проблем релігійно-церковної тематики. Рамки статті не дозволяють охарактеризувати їх у подробицях. Тому виокремимо одну — засудження діяльності органів партійно-державної влади стосовно православної церкви за радянської доби.

Почнемо з того, що наприкінці 20-х — на початку 30-х років більшовики вдалися до будівництва соціалізму на церковному згарищі. Олесь Гончар назвав його влучно «великим очманінням». Одна з героїнь «Собору» Вірунька Баглай згадує, що «ще, коли малою була, зносили в їхньому селі церковцю дерев'яну. Невідомо ким і коли була поставлена, хоч ставили її, видно, справжні майстри: збудована була без єдиного цвяха. Сокирами та ломами розбивали старезне, але ще міцне, не поточене шашелями дерево. Без єдиного цвяха, на самих шипах! Тільки й гомоніли тоді про це. Ті, що по-

хмуρο трошили, розшивали ту старизну, з мовчазною люттю виконували руйнацьке завдання. Спершу здавалось, що все там одразу мусило б розсипатися вщент, а проте ветха споруда чинила опір, вражала всіх міцністю. Аж наступного дня, пригнавши трактори, таки розстрожили її, розламали, розтягли. Найстрашнішим було для Віруньки, коли падало горище і з хмари куряви так і шугнули врзніобіч великі сірі кажани, закружляли над людьми, над толокою сліпо, беззвучно...

Згадалась ще купа розкиданої, припалої порошею церковної утварі, школярчата копирсалися в ній, знаходили на руйновищі з-поміж сміття та мотлоху висушені уламки березової кори з химерними на ній письменами. Темну парусину якусь довго розглядали з намальованим пеклом, з грішниками, з ледь розбірливим написом — червоним по чорному: «Зима необігренна»...**

Олесь Гончар у «Соборі» наголошує, що варварська акція носила загальний характер, свідченням чого є спогади воєнкома про юнацькі роки, проведені на Півночі. Не уник розправи і красень-собор у Зачіплянці, де і розгортаються основні події роману. «Активісти» зруйнували дзвіницю, дзвони познімали, понівечили, після війни лише «іржава рейка — бездарна замінниця дзвонів — вульгарним уламком висить на стовпі як герб догматиків і юшкоїдів». Хоча ще в 20-ті роки завдяки ентузіастам його віднесли до пам'яток архітектури, що охороняється законом.

Не уникли розправи й десятки інших пам'яток архітектури всесвітнього значення, про що з болем говорить Олесь Гончар, укладаючи в уста молодого архітектора такі слова: «Всі ми руйнуємо... І я, і ти, і він, — маю на увазі батька. — Руйнуємо тим, що осторонь стоїмо. Руйнуємо своєю байдужістю! Були такі, що Десятинну в Києві знищили. Михайлівський Золотоверхий на очах у всіх зруйнували... І зараз самі сіємо байдужих! Плодимо жорстоких ... Самі плекаємо руйначу. А руйнач внутрішньо завжди ж пігмей, він хоче зробити довкола все меншим за себе...»

Олесь Гончар з біллю характеризує нову хвилю боротьби з високою релігійністю населення, що мало місце в 50-х роках. Так, у Зачіплянці після війни, священника воєнних років вигнали, бо чимало місцевих керівників були в цьому безпосередньо зацікавлені, оскільки такі священники хрестили дітей потайки на селищах, серед «яких часом виявлялися і діти відповідальних товаришів ... І хоч робилося це без відома відповідальних але були в декого серйозні неприємності, зокрема і в Петра Петровича ... Після одного такого скандалу вирішено було створити в соборі музей, і Петро Петрович власноручно взявся був тоді набивати опудала з шулік та диких кабанів, він на це мастак ... Наступник його, правда, цю краєзнавчу ідею відкинув, а жаль, бо відтоді собор так і стоїть як безхозний — ні вепрам, ні попам...» Оскільки собор у Зачіплянці належав до пам'яток архітектури, кинути його напризволяще було справою не вельми безпечною, хоча й бажання реставрувати чи повернути віруючим, про що ті постійно просили різні керівні інстанції, не виявляли. «Вихід» знайшли різного роду кар'єристи, яких на той час уже не бракувало. У «Соборі» це — Володька Лобода, котрий на церковних справах і почав службовий ріст. Олесь Гончар досить глузливо змальовує як старт Володьки-висуванця, так і кампанію окомиллювання людей: «Коли відзначалось 300-річчя Переяславської ради (1954 рік. — В.П.) і треба було чепурити пам'ятники старовини, а коштів для ремонту вишукати не вдалося, то Володька ідею подав:

– Є вихід: взяти в риштовання.

– А потім?

– А потім — хай стоїть. Головне — одягти до свята.

Йому сказали:

– Ти геній».

Для годиться почали реставрацію. З'явилася кочівна бригада реставраторів, яка тижнів зо два товклася, з «собору зробили собі нічліжку, горілку пили та дівок водили — така

була ця бригада, що її роботу Зачіплянка інакше і не називала, як «халтурою». Собор, зазначає Олесь Гончар, «взяли в риштовання, а «геній» невдовзі на культуру перейшов. І хоч плавнева лелека не одних лелечат висиділа в тому бутафорському риштованні, Лободі це не дошкуляє і службовим справам його ніскільки не зашкодило: скоріше навпаки. Обгнила декорація, осунулась, знову оголивши всі бані, вкриті іржею, і Зачіплянка звиклася з таким станом речей; хіба що лелека надто розклацається з собору, тоді котрийсь із металургів спідлоба гляне в його бік:

– Вона ще нам не таких геніїв висидить».

Із роками росла безпам'ять. У Зачіплянському соборі замість музею влаштували склад мінеральних добрив, потім холодильник, а з часом він взагалі став безгоспним. Чи не найкраще стан обителі передають враження Єльки Чечіль. Якщо в перші повоєнні роки він вразив героїню роману «своєю суворістю, холодним і якимось величавим непривіттям», то на початку 60-х років «викликав своєю обдертістю щось схоже на співчуття, був чимось ближчий до її дитячих мрій, до отих блакитних планів її дитинства».

«В соборі, — кричить душа Олеся Гончара, — було ще холодніше, ніж надворі, пустою, мишами смерділо. Вікна, де ще позоставались шибки, засновані павутинням, запорошені дертю ...Посеред собору кучугура комбікорму, далі звалені цупкі паперові мішки з суперфосфатом, ще далі, в кутку, обгризений, темного дерева іконостас з різьбленими гронами та виноградним листям. Колись, кажуть, цей іконостас розпиляли, поділили між музеями, і частина оце й тут зосталась... Все кинуто звалищем, стіни в потьоках, крізь сіре павутиння темно проглядають сердиті якісь святі... Вічні присмерки стоять на кутках собору». Але і в цьому занедбаному стані собор викликає захоплення: «Тільки вгорі, у височині центрального купола, було блакитно, як у небі, серед золотих зірок сяюче білів намальований голуб з розкинутими крилами, цілком

зберігся й портрет якогось небесного юнака — святого в ясно-червоній одежі... Там не видно було ні пилюки, ні павутиння, там панувало світло небес. Густо-блакитне небо й по ньому золоті зірки! Ніби оглухнувши, забувши про всі комбікорми, стояла Єлька серед собору й дивилась туди, в глибінь найвищої з бань, де все ще зосталось, як було при перших майстрах. Та глибінь мовби поглинала її своєю небесністю, всю душу Єльчину втягувала як вир. Очей не можна було відвести, паморочно ставало, як стає, кажуть, людині над безоднею, де почуваш і острах, і непереборне бажання сягнути...»

Величний собор у Зачіплянці викликає захоплення навіть своїм напівзруйнованим станом. «Опівночі, — змальовує Олесь Гончар, — ...собор стоїть над селищами в задумі один серед тиші, серед світлої акаціевої ночі, що більше навіть не на ніч схожа, а на якусь, сказати б, антиніч. Вона тут незвичайна, ця антиніч, вона мовби зачаклована видом собору, заслухана німої музики його округлих, гармонійно поєднаних бань, наростаючих ярусів його співзвучних ліній. Для неї, зачасної в бажанні розгадати дивні якісь загадки, розшифрувати тайнописи віків, собор ще повен далекою музикою, гримить обвалом літургій, перелунює православними месами, піснеспівами, шепоче жагою спокут, він ще повен гріхами, в яких тут каялись, і сповідями, і сльозами, і екстазом людських поривів, надій...»

Для одного з головних героїв роману, студента Миколи Баглая, зачіплянське диво — це співучий собор, співучий завдяки гармонійній сув'язі «отих його бань, вищих і нижчих, застиглих у німому вічному танці...»

Стоїть, блищить до сонця повногруддям бань! Сухе степове повітря обпікає його, струмує, і він виступає з того міражного струмування і сам як явище міражу...

Як можна не відчути, що перед тобою цілком самостійний твір українського барокового стилю, досить лише глянути на плавне оте наростання ярусів, на шатра бань, перехоплених

унизу, наче міцно затягнутих козацькими поясами! А сама таємниця розміщення бань — всі ж дев'ять маківок виринають перед тобою, рухаються, мов живі! Як це досягнуто? Якщо і є елемент західного барокко, то хіба що в отій мальовничості, в пориві у височінь».

У дискусії зі своїм приятелем, студентом іншого факультету, Микола відстоює тезу про собор як втілення найвищої поезії, оскільки «думка людська неминуче прагне матеріалізуватись, і тут це сталося колись».

«Глянь, як пливе у блакиті! Невже він тобі байдужий?», — запитує Микола і на репліку приятеля про старіння всього на світі запально відповідає, що собор як витвір мистецтва не старіє, що тільки йому «дано володіти таємницями вічної молодості... Згодься, людській натурі притаманний потяг до ідеальних гармоній — свідченням того є хоча б математика, логіка, музика... І в цьому творінні поєдналося все, все гармонійно злилось, і виникла велика, вічна поезія. Невже ти не почуваш, що в отому гроні соборних бань живе горда, нев'януча душа цього степу? Живе його мрія-задумка, дух народу, його естетичний ідеал... Нас з тобою не буде, а дев'ятиглав цей стоятиме, повинен стояти!..

Такий собор, такий витвір, він належить не тобі, не мені, точніше, не тільки нам. І не тільки нації, яка його створила. Він належить всім людям планети!...»

Вночі «собор ніби ще величавіший, ніж удень. І ніколи не набридає студентові на нього дивитись. Один із тих велетів тисячолітніх, що розкидані по всій планеті, — то мов похмурі цитаделі стоять з щілинами вікон-бійниць, то стрілчастими шпилями десь черкаються хмар, то в розлогих опуклостях бань відтворюють образ неба... Серед людських поколінь, серед текучих віків височать незрушно, оклежавши себе символами-оздобами, кам'яними химерами, вкарбувавши в собі пристрасті епох. І коли ті, далекі, прийдущі, виринавши з глибин всесвіту, наблизяться колись до нашої планети, перше,

що їх здивує, безсумнівно, будуть... собори! І вони, інозоряні, теж стануть дошукуватись тайни пропорцій, ідеального суголосся думки і матеріалу, шукатимуть ніким досі не розгадані формули вічної краси!»

Микола Баглай пропонує Віруньці шукати «музику собору» не так вухами, як душею. Собор для нього має в собі щось від стихій, навіює щось таке ж велике, як «навіюють на людину степ, або ескадри хмар серед бурі... Німотна музика собору, музика отих гармонійно піднятих у небо бань-куполів — вона для тебе реально існує, ти здатен її чути...»

Краса й велич собору здатні викликати потаємне захоплення навіть в основного негативного персонажа роману Володьки Лободи, чи не єдиним прагненням якого є якраз бажання його зруйнувати. Олесеві Гончару вдалося досить влучно передати стан висуванця під час поїздки до батька Ізота Лободи, якого син запроторив у будинок ветеранів: «Повінь сонця розлилась, а десь аж на обрії знову з'явився собор. Зуміли ж отак поставити! Скільки не їхатимеш тепер, аж до самих плавнів, все він буде тобі перед очима. З будь-якої точки видно собор, звідусіль! З боку заводів там він хоч не так виступає, із-за інших будівель та садків тільки вершечками бань проблискує, а звідси — мов на долоні. Їдеш, їдеш, а він усе є. Відсунули б його куди-небудь з горизонту, щоб очі не муляв... На якійсь нараді нібито було сказано: навіщо нам десятки пам'яток із вісімнадцятого сторіччя? Чому не залишити по одній від сторіччя, а решту... Може, й справді там настроїй такий? Проїжджатиме трасою той, хто спитати владен, гляне: невже він і досі стоїть, собор отой химерний? А як у вас з атеїстичною пропагандою?»

Але ж красень, стервець!

З комишини отаке вибуяло. Відстань все поглинула, ні риштовань твоїх не видно, ні бляхи проіржавілої, зосталась сама поезія! Панує над усією місцевістю, весь обрій ніби тільки для того й існує, щоб відтінити його. Перед ним про-

сто мізерією себе почуваш. Наче сміється з тебе, наче питає: ану, ти щось краще за це збудуєш? Для віків?.. А що, коли це й справді... шедевр? Коли хтось саме таку оцінку йому дасть? Тоді ж знову спитають, а з кого — з найменшого, з тебе! Хоч те добре, що звідси, з траси-асфальтівки не дістає око розгледіти, в яким він занедбанім стані, ні іржі не помітно, ні облупленості, ні повидираних вікон, — самий силуєт, самий дух творця...

Собор ненадовго зник за деревами смуги-вітроломки, потім знову виринув. По трасі рух, все мчить сюди й туди, а він на місці, ніби вісь, ніби шпиль-наконечник над жителями цього краю...»

«Собор, — продовжує письменник, — усе ще мов на долоні. Коли дивишся звідси на нього, з перспективи, є в ньому щось ніби від ракети космічної, надто ж у тому центральному куполі, що стрімко у гору націлівсь... Зуміли ж отак поставити, передати час!... А тепер борись із ним, ще чи й перебореш...» Мабуть, саме краса собору викликає справжню лють Володьки, що Олесь Гончар зумів найкраще передати в його діалозі з рибінспектором:

« — В печінках мені оцей ваш холодильник (приміщення собору. — В.П.), — кинув раптом Лобода різким, озлілим голосом. — Лише критикують нас, номенклатурних... Риштовання потьомкінське... Лелека геніїв висиджує... ненавиджу всіма фібрами! — І підняв стиснуті кулаки.

Рибінспектор ніколи раніш не бачив свого приятеля в приступі такої злості.

— Ар... ар... архітектурний пам'ятник, — нагадав йому, щоб заспокоїти.

— Пам'ятник... Який це в біса пам'ятник? — аж сичало презирливо поблизу. — Що в ньому архітектурного? Мотлох історії — рухлядь і все! То ще треба докопатись, що хотіли сказати ним ті ваші допотопні січовики! Якомусь Скрипникові (М. Скрипник — керівник Наркомату освіти

УСРР, який впродовж 20-х років відав питаннями віднесення видатних об'єктів архітектури до числа пам'яток. — В.П.) вдарило в голову, оголосив пам'яткою, вніс у реєстр... А ми й підступитися боїмось, раби папірця!... Скільки мені оцей безхозний собор нервів коштує...Кожне глузує, розіграє, ти ж чув! Вигадав, каже, потьомкінську штучку! А з другого флангу недоїдені міллю богомольні старушки пишуть і пишуть в різні інстанції. Незаконно закрили, мовляв, відкрийте, уважте старість, бо наші ж сини погинули на фронтах... З області невдоволені дзвінки: що там у тебе з цим собором, чого ти йому ладу не даси?»

Змальований Олесем Гончаром занедбаний стан собору в Зачіплянці, прообразом якого став головним чином Троїцький собор у Новомосковську Дніпропетровської області, а таких справжніх перлин архітектури було чимало, викликав природне бажання тодішніх керівників різних рівнів — ні! — не навести лад, а якомога швидше зменшити їх кількість або пустити справу на самоплив, аби вони якомога швидше зруйнувалися.

Тим то й ціннішим став роман Олеся Гончара, в якому письменник переконливо доводить невмирущість загальнолюдського, гуманістичного над вузькокласовим, що прагнуло панувати в державі з яскраво вираженим насильством над людськими правами і свободами, яких, власне, переважна більшість населення не мала впродовж всіх років радянської влади. Саме внаслідок цього Олесь Гончар зазнав тривалих утисків і поневірянь з боку тоталітарної влади, яка завжди боялася знати правду про себе. Незважаючи на тиск, письменник не зрадив «Соборові» й до останніх днів свого життя боровся проти руйнацької політики властей у духовній царині.

* Щоденники Олеся Гончара цитуватимуться лише із зазначенням дати відповідного запису. — В.П.

** Усі цитування роману „Собор“ (без вказівки сторінок) зроблений за: Гончар Олесь. Твори в 2-х томах. — К.: Наукова думка, 1993. — Т. 2. — 748 с.

Література

1. Гетьман Данило Апостол, його роль і місце в історії України: матеріали наукових читань. — Полтава: АСМІ, 2005. — 142 с. 2. Гончар О.Т. Щоденники. У трьох томах. — К.: Веселка. — Т. 1. — 2002. — 456 с., Т. 2. — 2003. — 608 с.; Т. 3. — 2004. — 606 с.

Надійшла до редакції 11.03.2008 р.

Анатолій Салій

САЛІЙ Анатолій Володимирович — викладач кафедри філософії, суспільних наук, українознавства та української мови Української медичної стоматологічної академії» (м. Полтава). Сфера наукових інтересів — філософія релігії, релігієзнавство.

**ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ МАРТИНА БУБЕРА ТА
ГЕРШОМА ШОЛЕМА В РУСЛІ ДОСЛІДЖЕННЯ
ХАСИДИЗМУ**

Філософська література присвячена полеміці двох найвідоміших дослідників хасидизму Мартіна Бубера (1878 — 1965 рр.) та Гершома Шолема (1897 — 1982 рр.) надзвичайно багата. Ці роботи охоплюють велике коло питань, які включають у себе проблеми релігії, філософії, соціології, етики, педагогіки. Але в історію світової філософської думки і Бубер, і Шолем, увійшли як дослідники саме юдейського містичного вчення — хасидизму. І до сьогодні вони вважаються одними із найбільших авторитетів у цій галузі.

Здебільшого аналізу філософських праць М.Бубера та Г.Шолема присвячені роботи західних дослідників: Е.Вогмана, М.Ідея, М.Яглома, Р.Шац-Опенгаймер, М.Фрідмена

З російських дослідників до цієї теми у своїх дослідженнях звертаються: І.Дворкін, Т.Ліфінцева, Т.Лобач, Ю.Коршунов.